

**“САРАН ХӨХӨӨНИЙ НАМТАР” ТУУЖ БА ЖҮЖГИЙН ЗОХИОЛЫН
ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА**

Ө.Оюунхүү*

XVIII зуун гэхэд монголчууд бурхны шашныг эрхэмлэж, соёлын нэгэн салбар болгож байсны жишээ бол Төвдийн тууж, намтрын төрлөөр бичигдсэн “Хиргүй хотол төгссөн хан хөвгүүний тууж”, “Сайн явдалт охины тууж”, “Норсон хан хөвгүүний тууж”, “Нансалын тууж”, “Саран хөхөөний тууж” зэрэг орчуулагдан дэлгэрч, зарим нь монголд дууриан дагалдсан олон зохиолыг гаргаж байсан явдал юм.¹ Дагпү хувилгаан Лувсандамбийжалцан бээр “Хөх хоолойт саран хөхөөний намтар” (bya mgrin sngon zla ba'i rtogs brjod) хийгээд “Барс нүүрт уулын цогийг бадруулах цааз тогтоосон бичиг” (stag gdong ri bo dpal 'bar gyi bca' yig), “Манзуширийн магтаал язгуурын хүчит хүрхрэл” (‘jam dbyangs kyi bstod pa gdung shugs nga ro) зэрэг зохиол бүтээл туурвижээ.²

XVIII зууны нэрт орчуулагчдын нэг Шилийн голын чуулганы Зүүн Авганарын хошууны “Танхай Дай гүүш” Агваандампил 1770 онд 71 сүүдэртэйдээ “Саран хөхөөний тууж”-ийг орчуулсан нь тэр даруйдаа модон бараар хэвлэгдэж байжээ. Тэр бээр “Ардыг тэжээхүй рашааны дусал хэмээгдэгч төр ёсны шастирын тайлбар” (1787), “Мялийн буман дуулал”-ын дутуу таван бөлөг, Жанжаа хутагтын намтар, Далай ламын намтар зэрэг олон сайхан зохиол бүтээлийг уран сайхан хэлээр орчуулжээ.³

Харин “Саран хөхөө шувууны тууж”-ийн үйл явдлаар зохиосон “Саран хөхөөний намтар” нэрт монгол дуулалт жүжгийн зохиол нь хэвлэгдэж байгаагүй, зөвхөн гар бичмэлээр тархжээ. 1830-аад оны үед Говийн Ноён хутагтын тавдугаар дүр Данзанравжаа орчуулан, аялгуу дуу зохион өөрөө найруулан тоглуулж байжээ.

Равжаа хутагтын “Саран хөхөөний намтар” дуулалт жүжгийн зохиол нь дараах хэдэн онцлогтой.

1. “Саран хөхөөний намтар” туужийн эхийг дуулалт жүжгийн зохиолын хэлбэрт оруулж, гол ба туслах дүрээс гадна туужид нэр төдий дурдагдсан болон огт байдаггүй дүрийг бий болгон бүтээж, жүжгийн дүрс хөрөглөл тул үг хэлж байгаагаар дэглэжээ. Тэрчлэн туужид өгүүлэгдэж байгаа үйл явдлыг жүжгийн баатрын хэлсэн үг болгон хувиргасан байна. Жүжгийн дүрүүд тухайн жүжгийн ямар баатрын “дүрс хөрөглөл” болохоо өөрөө анхлан дуулдаг онцлогтой. Тухайлбал; “Ma'oka; ...erte čay-tu enedkeg-ün orun-u örün-e jüg-ün dhaladar-a kemegči baḡad-tu ed tawar erkesiyel masi olan ayuu yeke böged, küldi mingyan toyatu olan qutuytan ba, törülkiten, quwaray-ud-i kündülen, ilangyuy-a

* МУИС-ийн МХСС-ийн докторант

¹ Хүрэлбаатар.Л (1996). *Монгол орчуулгын товчоон*. 91 х., Улаанбаатар.,

² *dung dkar tshig mjod chen mo*. (2002) 1001 х. Бээжин бар.

³ *Монголын уран зохиолын тойм*. (1976) II. 254 х., Улаанбаатар.,

amintiw-a burqan-u qubilyan ayay-a tekimlig demidbaldan boyda ber ordun-du anu dakin dakin ōgede bolju degedū-yin nom-i ūjegūlkū, basaču niyuča-yin ejen wēirbani terigūten olan idam burqad ber adistidlayсан yeke qayan таьока кемегчи тегūнū kōrūglel edūge bi bōlūge. ordun-dayan edūr sōni degedū-yin nom-iyar čay-i nōgčigen jiryaju sayıysan čay minu ene bōlūge."⁴

2. Туужийн өгүүлэмжээр жүжгийн зохиолыг дэглэхдээ цаг хугацааны дараалалд оруулан найруулсан байна. Тухайлбал Мянганы ноён Ямшийн хөвгүүн төрсөн тухай "Саран хөхөөний намтар" туужийн хоёрдугаар бөлөгт *"tere kōbegūn-i mendūlekū-yin urida tabun jil deger-e yamsi neretū tūsimel-dūr ōngge-inū ūjeskūleng bōged temdeg belge-inū mayu nigen kōbegūn tōrūgsen-ū ner-e-yi laga an-a keme nereyidūgsen bolai"*⁵ гэж гардаг бол үүнийг цаг хугацааны дарааллаар жүжгийн зохиолын нэгдүгээр бөлөгт шилжүүлж, Ямшийн хэлсэн үг болгон найруулжээ. *"yamsi; minū sūlde jayayān-u tngri-nūgūd-i mini takiqu ba, yolumta-yi sakın albatu-yi mini ejelen čidaqu ide kūčūn tegūsūgsen sayıqan čirai-tai nigen kōbegūn sayi nadur jayayaba"*⁶

3. Жүжгийн зохиолыг шашны уншлага номоор баяжуулжээ. Жишээлбэл *"dōrben geleng yarču sirnen nom ungsimui"*⁷ Болжморын хэлсэн үг болгон "лама ла жавсү чю, санжаа ла жавсүү чю гэндүн ла жавсү чю"⁸, Саран хөхөө: *"gang zhig thos pas don dang ldan. sems pas dan `gro nges par bzlog. sgroms pas bdud rtsi thob mdzad pa. sde snod gsum la phyag `tshal lo."*⁹ хэмээн оруулсан байна.

4. Жүжгийн зохиолын эхний хэсэгт монгол ахуйг тусгасан үг хэллэг элбэг тохиолдоно. Жишээ нь *"ene burıyu nom-tu yayıqal malčın lakana angqan-dur mini yayčakū qayıratu jırūke degedū abural qan kōbegū-i mini bulıyaju abuyad aduyusan biy-e-tei bolıyad tōgūrildūgūljū čōlebe"*¹⁰, *"bōke barıldıqu, nıtu sumı qarbuqu, nayır čenggel ūıledkū"*¹¹ гэсэн өгүүлбэрийн "малчин", "бөх барилдах, нум сум харвах" хэмээх үгс төвд эхэд байхгүй бөгөөд монгол ахуйг тодруулан нэмэн найруулжээ.

5. Шүлэглэл зүйн ур маяг бүхий Дай гүүшийн орчуулга нь бараг бадаг бүрийн аль нэг үгэнд дагуулан утга дүйх үг оруулж эхэлсэн байх бол ноён хутагтын жүжгийн зохиолд төвд эхийг уламжлалт үг хэллэгийн дагуу орчуулжээ.

⁴ Дамдинсүрэн.Ц. (1962). *Saran kōkūgen-ū namtar*. 77 х., Улаанбаатар.

⁵ *rje stag phu bas brtsams. (1737) byang chub sems mda' ba'i bya mgrin sngon zla ba'i rtogs brjod ba 'khor ba mtha' dag snying po med bar mthong ba rnams kyi rna rgyan zhes bya ba bzhugs so' 6b х., Хүрээ бар.*

⁶ Дамдинсүрэн.Ц. (1962). *Saran kōkūgen-ū namtar*. 85 х., Улаанбаатар.

⁷ Дамдинсүрэн.Ц. (1962). *Saran kōkūgen-ū namtar*. 74 х., Улаанбаатар.

⁸ Дамдинсүрэн.Ц. (1962). *Saran kōkūgen-ū namtar*. 228 х., Улаанбаатар.

⁹ Дамдинсүрэн.Ц. (1962). *Saran kōkūgen-ū namtar*. 229 х., Улаанбаатар.

¹⁰ Дамдинсүрэн.Ц. (1962). *Saran kōkūgen-ū namtar*. 172 х., Улаанбаатар.

¹¹ Дамдинсүрэн.Ц. (1962). *Saran kōkūgen-ū namtar*. 216 х., Улаанбаатар.

Жишээ болгон сийрүүлбэл:

<i>rje stag phu bas brtsams. (1737) bya mgrin sngon zla ba 'i rtogs brjod.</i>	<i>Агваандампил (1770) kōke qoyulai-tu saran kōkūge neretu sibayun-u tuyuji</i>	<i>Д.Равжаа. Saran kōkūgen-ū namtar.</i>
<i>phyogs ni lha yi gru 'dzin (38b)</i>	<i>sačalal ūgei emūn-e jūg-ūn Bodala ayulan-ača (47a)</i>	<i>jūg mini emūn-e jūg-ūn bodalang ayulan-u orgil (131)</i>
<i>nga ni de yi bya ma rta (38b)</i>	<i>sayitur jaruju ilegegsen elči bōlūge bi (47a)</i>	<i>ene edūr erim kereg-iyer ende jaruydaju irel-e. (131)</i>
<i>yab rje bdag la gson (4b)</i>	<i>ečige qayan minu ayilad-un soyurq-a namay (4a)</i>	<i>ačitu boyda abu mini sonusun soyurq-a (81)</i>

Ноён хутагтын “Саран хөхөөний намтар” дуулалт жүжгийн зохиолыг Дагпу хувилгааны зохиосон төвд эх болон Дай гүүш Агваандампилын орчуулсан монгол эхтэй харьцуулж үзвэл хэдэн ялгаа ажиглагдана. Тухайлбал:

1. Дай гүүш Агваандампилын орчуулга, Равжаа хутагтын жүжгийн зохиолын утга, үйл явдал таарч байгаа хэсэг. Үүнийг

- Хоёр эхийн утга, үйл явдал таарч байгаа боловч үг хэллэгийн сонголт зөрсөн
- Хоёр эх үг үсгийн зөрүүгүй бүрэн тохирч байгаа
- Төвд эхийг хэвээр оруулсан гэсэн дэд хэсгүүдэд хувааж болно.

1.a. Дай гүүш Агваандампилын орчуулга, Равжаа хутагтын жүжгийн зохиол нь утга, үйл явдал, өгүүлэмжийн хувьд ерөнхийдөө адил юм. Хоёр эхийг харьцуулан үзвээс эхний гурван бөлгийн утга ерөнхийдөө таарч байх боловч үг хэллэгийн хувьд төдий л тохирохгүй. Өөрөөр хэлбэл хоёр өөр орчуулга мэт байх бол харин дөрөвдүгээр бөлгөөс эхлэн үг үсгийн ялимгүй зөрүүтэй боловч яг таарч байна. Жишээлбэл:

<i>lha mchog yab byas bdag la dgongs. khyim ni nyes pa kun gyi gnas. gdug can shrul gyi tshang danng mtshungs. de yi bde bas tshim ba yang. shrul gdug gdengs ka'i grib bsil 'ddra. de bas gdag brtser dgongs na. bdag ni nges bar 'byungs bar 'dod. (stag phu ba., 1737.3a)</i>	
<i>Агваандампилын орчуулсан</i> <i>Хөх хоолойт саран хөхөө нэрт шувууны тууж</i>	<i>Д.Равжаа. Saran kōkūgen-ū namtar.</i>
<i>qayiratu namayi-yuyan ayiladun soyurq-a ečige aq-a qoyar mini</i>	<i>ay-a ačitu abu, asaraltu aq-a qoyar mini namayi-yuyan tayalan</i>
<i>qalaqai tere ger-ūn orun kemebesū qamuy gem-ūn ūndūsūn bōlūge.</i>	<i>alin tere ger-ūn orun orun gem būkūn-ū ūndūsū mōn</i>
<i>qalusi ūgei qouratu moyai-yin egūr metū bōlūge</i>	<i>amur ūgei qouratu moyai-yin egūr-lūge adali</i>
<i>ečinen tere ger-ūn amur jiryalang anu ču egenegte qouratu moyai-yin terigūn-ū segūder metū bōlūge</i>	<i>ay-a tegūn-ū amuyulang-iyar čenggen kūmūjikū čū</i>
<i>eyimū-yin tula namayi enerin ōrūsiyekū bōgesū</i>	<i>aburyu moyai-yin terigūn-ū segūder-ūn serigūn-i sitūkū adali</i>
<i>edūge bōged toyin bolqu-yi kūsmūi bi (3a)</i>	<i>aqui učir teyimū-yin tula namayi enerikū bolbasu</i>
	<i>ary-a ūgei kerkibčū toyin bolyan soyurq-a. (79)</i>

1.б. Дай гүүшийн орчуулсан “*Саран хөхөөний намтар*” туужийн шүлэглэсэн хэсэг нь бидний тоолсноор 5518 шад буюу нийт зохиолын 79 орчим хувийг эзэлж байна. Үүний 1046 шад шүлэг, 2 өгүүлбэр нь Равжаа хутагтын жүжгийн зохиолын эхтэй бүрэн тохирч байгаа боловч зарим мөрийн ялимгүй зөрүүтэй үгийг хүснэгтээр үзүүлбэл:

<i>Хөх хоолойт саран хөхөө нэрт шувууны туужийн төвд эх</i>	<i>Агваандампилын орчуулсан Хөх хоолойт саран хөхөө нэрт шувууны тууж</i>	<i>Д.Равжаа. Saran kökügen-ü namtar.</i>
<i>grongs 'jug (126a)</i>	<i>kegür-e oruqu (158b)</i>	<i>dongjüg jokiyaqu (248)</i>
<i>btsun mo bzang po ma (122b)</i>	<i>oliy ügei qatun (154b)</i>	<i>oliytai qatun busu (244)</i>
<i>shin tu dman (73a)</i>	<i>masi dour-a (91b)</i>	<i>basa basa bidayu (190)</i>
<i>gang der (82b)</i>	<i>ken bögesü (104b)</i>	<i>alin tegüni (203)</i>
<i>phrag dog (82b)</i>	<i>nayidangyui (105a)</i>	<i>atayaraqayčid (204)</i>
<i>dud ba'i shing (98a)</i>	<i>egeyügsen (124a)</i>	<i>nigedügsen (223))</i>

1.с. Академич Ц.Дамдинсүрэнгийн хэвлүүлсэн “*Saran kökügen-ü namtar*” (1962)-ыг Дорноговь аймгийн Сайншанд хотын “*Данзан Равжаагийн музей*”-д хадгалагдаж байгаа жүжгийн зохиолын эхтэй (Музейн захирлын зөвшөөрлөөр судалгааны эх хэрэглэгдэхүүн болгон дээрх эхүүдийн зургийг авав. Ө.О) харьцуулахад төвд эхийг тэр чигт нь бус зарим төвд эхийн эхний нэгээс дөрвөн шадыг дурдан, тэмдэглээд (чагт тэмдэг тавиад) орхижээ. Энэ нь жүжгийн зохиолд төвд эхийг давхар хэрэглэдэг байсан байж болох талтайг харуулж байгаа юм. Харин үүнийг Академич Ц.Дамдинсүрэн хэвлүүлэхдээ төвд эхийг бүгдийг сийрүүлэн бичүүлсэн бололтой. Бидний тоолсноор ойролцоогоор 1266 (тоолоход мадаг гарсан байхыг үгүйсгэхгүй. Ө.О) шад шүлэг төвд эхтэй таарч байна.

2. Дай гүүш Агваандампилын орчуулга, Равжаа хутагтын жүжгийн зохиолын утга, үйл явдал таарахгүй байгаа хэсэг. Үүнийг

- Үйл явдал зөрж байгаа хэсэг
- Агваандампилын орчуулгад байхгүй боловч Равжаагийн жүжгийн зохиолд байгаа өгүүлэмж, үйл явдал.
- Агваандампилын орчуулгад байгаа боловч Равжаа хутагтын жүжгийн зохиолд байхгүй өгүүлэмж, үйл явдал гэж тус тус ангилж үзэж болох байна.

2 а. Зохиолын өгүүлэмжид зөрж байгаа нэг тохиолдлыг дурдвал төвд эхэд “*rgyal po'i yang mnga' thang gi gsum cha dge 'dun gyi zhabs tog*”(45a) гэж байгааг Равжаа хутагт “*yang sang-i-ban dörben qubi talbiyad yurban qubi-yi...*”¹² гэж орчуулсан бол Дай гүүшийн орчуулгад “*yang sang-un yurban qubi-yin nige qubi-yi yaryan olan quwaray-un ergül kündülel kiged takil tabiy-un kereg-tür jarun*”¹³ гэж буй. Үүнийг Музраева “*yang sang-un yurban qubi-yin nige qubi-yi yaryan olan quwaray-un ergül kündülel kiged takil tabiy-un kereg-tür jarun*”¹⁴ хэмээн галиглаж, С.Гантөмөр гавж “...эрхэт

¹² Дамдинсүрэн.Ц. (1962). *Saran kökügen-ü namtar*. 139 х., Улаанбаатар.,

¹³ Агваандампил (1770) *bodi sedkil tegüsügsen köke qoyulai-tu saran kökege neretü sibayun-u turyüj orčilang бүкүн-и jirüken ügei kemen medegčid-ün čikin-ü čimeg kemekü orusibai*. 56б х. Бээжин бар.

¹⁴ Музраева.Д.Н. (2004) Повесть о лунной кукушке. 80 х. Элист.,

баялгийнхаа гурваны нэгээр хуврагуудыг хүндэлж...¹⁵ гэж орчуулсан нь бүгд Равжаа хутагтын эхээс зөрж байна.

Мөн Сайн Алтан хатан Номын баясгалан хан хүүгийн биед Лага-Ана орсон сэжгээр ордноос дутаан одоход төвд эхийн дагуу Дай гүүшийн орчуулгад Гүланранза хаан Сайн Алтаны араас хүн явуулж, эрэх хэрэггүй гээд орхидог бол Равжаа хутагтын жүжгийн зохиолд хуурамч хан хүү (Номын баясгалангийн биед оршсон Лага-Ана) Сурасудини (Эгшиг хатан) хоёр Сайн Алтан хатны араас хүн явуулж, олон хоног хайлгаж, зүхэж байгаа тухай өгүүлдэг.

2 б. Дай гүүш Агваандампилын орчуулгад байхгүй, Равжаа хутагтын жүжгийн зохиолд байгаа өгүүлэмж, үйл явдал нэлээд тохиолдоно. Мөн туужид нэр төдий дурдагдсан дүрүүд жүжгийн зохиолд “*дүрс хөрөглөл*” болон үг хэлэхээс гадна төвд эхэд байхгүй ч жүжгийн зохиолд байвал зохих дүрүүдийг бүтээсэн, мөн зохиолын санаа, өгүүлэмжийг дэлгэрүүлэн үйл явдал, харилцан яриагаар баяжуулсан нь ч байна. Тухайлбал: Машока хаан хийгээд хааны хатны охиндоо захисан захиас, Номын баясгалан хан хүүг мэндлэхийн өмнө эцэг хаан, эх хатан нарын зөн, зүүдний тухай хаан, хатан, номын түшмэл Лодойравсан нарын өгүүлэлдэж байгаа, Ямшийн хүүдээ сургаж хэлсэн үг, ардын яриа, Хуурамч хан хүү Лага-Ана, Сурасудини хоёрын хүүрнэл, Ямшийн эхнэрийн үглэл, Ямшийн төрөл ноёдын өгүүлж байгаа зэргийг дурдаж болно. Энд жишээ болгон Машока хаан охиноо Гүланранза хаанд цэцгийн эрихээ цацсаныг зэмлэхэд Мади Махаанийн өчсөний хариуд хэлсэн үгийг дурдвал:

“*мaльoкa*

-ay, *teyimü bögesü masi jokistai boljuqui*

yirü mayi čay-un amitan olangki anu

činar-un sayin-i kereglekü ügei öngge-yin sayin-i kereglekü

sedkil-ün sayin-i kereglekü ügei čiray-yin sayin-i kereglekü

yabudal-un sayin-i kereglekü ügei olja-yin sayin-i kereglekü

buyantu sedkil yeke-tei-yi kereglekü ügei aldar yeke-tei-yi kereglekü

batu jang-tan-i kereglekü ügei basir üge-ten-i kereglekü teyimü mayi čay boluysan tula ene ökin-i-ben buyantu nöküür-lüge qanilaju čidaqu bolbau, ügei bolbau kemen tursiju asayuyusan bölüge edüge abqu gegekü-yin učir-iyar bolqu ese busu aldar ed amaray-un erke- ber ülü bolqu alay ügei sidurju yabudal sitüjü čidaqu-yi lablaju medejü ene keüken-degen sedkil mini üneker bayasči bayinam”¹⁶ хэмээн охиноо дэмжиж байгаа Дай гүүшийн орчуулга болон төвд эхэд гараагүй санааг нэмжээ.

Дай гүүшийн орчуулгад ганц хоёр үгээр илэрхийлсэн үйл явдлыг Д.Равжаа хутагт утга төгөлдөр дэлгэрэнгүй өгүүлэмжээр баяжуулсан нь тохиолдоно. Ялангуяа зохиолын эхний хэсгийн үйл явдлын санааг нилээд баяжуулсан юм.

Дай гүүшийн орчуулгад Мади Махаани Гүланранза хааныг яагаад сонгон, цэцгийн эрхээ цацсанаа шүлэглэн өгүүлсний дараа “*tendeče ečige qayan anu keüken-degen suryal kiged üdelge sayitur qayiralayad waranasi orun-a mordaşulji ilegebei*.”¹⁷ гээд удаах үйл явдал үргэлжилдэг бол ноён хутагтын жүжгийн зохиолд эцэг хаан нь охиндоо:

“*мaльoкa qayan*:...”

¹⁵ Гантөмөр.С. (2010) Бодь сэтгэлт Саран хөхөөний намтар. 91х. Улаанбаатар.

¹⁶ Дамдинсүрэн.Ц. (1962). Саран көкүген-ü namtar. 81 х., Улаанбаатар.

¹⁷ Агваандампил (1770) bodi sedkil tegüsügen köke qayulai-tu saran kökege neretü sibayun-u tuşuji orčilang bükün-i jirüken ügei kemen medegcid-ün čikin-ü čimeg kemekü orusibai. 4-х. Бээжин бар.

*Modun- nabči čay imayta modu-luy-a-ban ülü qanulamui
kōmūn-ū ūr-e kejij-e nasuda abu eji-tei-ben ülü sayumui
luu-yin dayun kedüi yeke aldarsibaču qoyusuraju odumui
yirtinčü-yin aldar kedüi yeke dorgilabaču önggerejü odumui
solungyan-u öngge üjesküleṅg durdabaču jamqarajü arilumui
ider jalayū you-a bey-e bayibaču öteltjü qayučiramui*

*küldi mingyan jegüdü jegüdülebečü serikü-yin čay-tu qoyusun...*¹⁸ гэх мэт сургаж байгаа нь туужид "үдлэг сайтар хайрлаад" гэснийг дэлгэрүүлэн найруулжээ.

Түүнчлэн туужид "*ečige qayan-i Waranasi dur jalabasu ber odol ügei örün-e daki orundayan bučaju qaribai.*"¹⁹ гэснийг Равжаа хутагтын эхтэй харьцуулбал "*Gü lan randza-ay-a ačitu abu-yuyan ordu qarsin-du jalaly-a ayiladqamui.* Мальока: -ai amitan-u tusa-yin erkeber nadur čilüge ügei. amaray kürgen keüken qoya-iyān üdübesü jokiqu bile. aqui üyes-ün kereg-ün erke-ber ese čidabai bi. ariyūn üjeltü nomtu köbegün, tūsimeḍ minü kürgejü nayiralaytun."²⁰ болгон жүжгийн үйл явдал, өгүүлэмжээр баяжуулжээ.

Туужид "*čangnaṅul talbiysan kōmūn-eče...*"²¹ гэснийг дэлгэрүүлэн "...ai sayin itegemjitü albatu mini e. edüge bi ber sonusbasu önüki jun-u yosutu-yin köbegün, dharm-a, dharmi nar nige dour-a-ban quyibdaju bayin-a gen-e. tere sayiki yayiqal-ud sadur ems, tomuy-a ügei tayiji nar tegüber nigesčü minü köbegün-i tusimeḍ bolyaqu-du tüidker bolyaqu bolju-y-a ügei. či ber kōmūn-dü medegdel ügei dgetejü očiṅad yaṅu ögüleldükü-yi čingnaju iregtün. basaču naṅaču büdikala tūsimeḍ kiged ulayan ṅar-tu tūsimeḍ nar-tu mini. mini jakiy-a-yi eyinkü kelejü očiṅtun. minü köbegün lakana-yi tūsimeḍ bolqu-du sayad bolbasu madimahani nadur tedüi ügei tula sayad bolqu bolju-y-a ügei-yi sedkijü bi ber töldür qayan-i ičigeküi-yin aṅ-a-yi üiledüged jarliṅ aldayulaysan bölüge. teyimü bolbačü önüki jun-u yosutu-yin köbegün tede nar aṅ-a jali tai tula man-du sayad bolqu bolju-y-a ügei, urida bide nar sanay-a-tai tula qoči üleḍbesü tere ṅurba-yin mayu-yi üjekü-yin aṅ-a-yi boduju sayuṅarai kemen jakiju keleged qurdun iregtün"²² хэмээн Ямшийн өгүүлснээр найруулжээ.

Мөн Номын баясгалан хан хүүд хүүрт орох увидсыг Тарува бярман хэрхэн зааж байгаа тухай Төвд эхэд "*de mchog la sogs pa'i sdags bla na med ba'i gdams na btsal. rnal 'byor ba rang gi snying ga ral gris gshags te snying 'khor la sdom pa'i rnam par khra lam mer yod pa bstan te.*"²³ гэснийг Дай гүүшийн монгол орчуулгад "*yögedžeri öber-ün jirüken-ü tus-i ildü-ber qayalju, jirüken-iyen džakar-a sambhar-a-yin düriber tob todarqai miraljun būküi-yi üjügül-ün oi dotur-a ajirabai.*"²⁴ хэмээн дурдсан төдий өгүүлсэн бол Равжаа хутагтын жүжгийн зохиолын эхэд "*taruba birman:-ai, iṅayur-tan-u köbegün tan-u köbegün ta qoyar-ber ene ubadis-i bisilyaqui čay-tu kōmūn ügei ṅajar čilayun sirbūsü-ber kōmūn-ü ṅabala-dur h'um üsüg bičiged yegülejü suruytun. tere ṅabala üsürekü öngkürikü yabuqu bolqu*

¹⁸ Дамдинсүрэн.Ц. (1962). *Saran kökügen-ü namtar*. 81 х., Улаанбаатар.

¹⁹ Агваандампил (1770) bodi sedkil tegüsügsen köke qoyulai-tu saran kökege neretü sibayun-u tuyuji orčilang бүкүн-i jirüken ügei kemen medegčid-ün čikin-ü čimeḡ kemekü orusibai. 4б х. Бээжин бар.

²⁰ Дамдинсүрэн.Ц. (1962). *Saran kökügen-ü namtar*. 84 х., Улаанбаатар.

²¹ Агваандампил (1770) bodi sedkil tegüsügsen köke qoyulai-tu saran kökege neretü sibayun-u tuyuji orčilang бүкүн-i jirüken ügei kemen medegčid-ün čikin-ü čimeḡ kemekü orusibai. 10б х. Бээжин бар.

²² Дамдинсүрэн.Ц. (1962). *Saran kökügen-ü namtar*. 97 х., Улаанбаатар.

²³ rje stag phu bas brtsams. (1737) byang chub sems mda' ba'i bya mgrin sngon zla ba'i rtogs brjod ba 'khor ba mtha' dag snying po med bar mthong ba rnam kyī rna rgyan zhes bya ba bzhugs so 38b х., Хүрээ бар.

²⁴ Агваандампил (1770) bodi sedkil tegüsügsen köke qoyulai-tu saran kökege neretü sibayun-u tuyuji orčilang бүкүн-i jirüken ügei kemen medegčid-ün čikin-ü čimeḡ kemekü orusibai. 46б-47а х. Бээжин бар.

čay-tu masi narin key sedkil-i busud-un kegür-tür yegülejü čidaqu bolumui. yegülekü kegür čü erketen ese güičegsen, qalayun kijig-iyer ükügsen, sirqaturısan ba sudasun-u čisu qataysan-nuyud-tur orusiju ülü bolumui. basa ču eldeb bükün masi narin key sedkil-ün aqui yosu nomun činar genedte-yin kkir dayayar-luy-a qayačaysan alin tegün-ü öber-ün öngge ide čenggün ridi qubilyan mōn kü tula yidam burqan Džayarasambar-i ču jirıysan čidquysan metü bisilyal ügegüy-e öber-ün uqayan-u üjegdel-ün qubi qoyusun činar-luy-a ilyal ügei oytaryui kiged oytaryui-yin öngge metü qoyar ügei bilig bilge, angq-a uy-ača öber-ün masi narin key sedkil-lüge qamtu nige bütügsen mōn kü tegün-dür genedte siltayan-u belges-ün tuyurbil-iyar jasal ügei öber-ün niyur-tur tanin bisilyaji čidabasu nam-a-luy-a adali eyimü bolqu tölüge üjegtün. ay qubi tegülder-üd minü üjesküľeng ubadis-i niyuji bisilyaytun. edüge bi-ber oi čečerleg-ün siyui-dur odumui.”²⁵ хэмээн тодорхой өгүүлжээ.

Туужид байхгүй ч жүжгийн зохиолд байвал зохих Машока хааны хатан, Ямшийн эхнэр, Төгс гэрэлтийн эхнэр, Магадагийн болон Одевишийн хааны түшмэлийн дүрийг бүтээжээ. Эдгээр нь монгол ахуй, хүний амьдралын жам ёсыг зүй ёсоор өгүүлсэн нь жүжгийн зохиолыг баяжуулжээ.

2 с. Дай гүүшийн орчуулгад байгаа боловч Данзан Равжаагийн эхэд дурдаагүй орхисон хэсэг.

Бидний тоолсноор туужийн 360-аад мөр шүлэг жүжгийн зохиолд үгүй.

Гэвч тэр хассан хэсгийг огт дурдалгүй өнгөрөөгүй юм. Тухайлбал Дай гүүшийн орчуулгад Ландарам хааныг дарсан домгийн баатрыг дурдсан хэсгийг жүжгийн зохиолд хассан боловч “Саран хөхөөний намтар” жүжгийг бараг хагас сарын турш тоглодог байсан гэх бөгөөд энэ хооронд жүжгийн завсарлага болгон богино жүжигчилсэн тоглолт үзүүлдэг байсан тухай академич Ц.Дамдинсүрэнгийн “Саран хөхөөний намтар”²⁶ зэрэгт дурджээ. Энэ жижиг зохиомжийн нэг бол Ландарам хааныг дарсан тухай домгийн хэсэг байна. Мөн тэнд Саран хөхөөний үйл явдлаас ангид утга агуулгатай зохиомж ч байсан тухай дээрх номд өгүүлжээ.

Эдгээрээс дүгнэн үзвэл:

1. Саран хөхөөний намтар жүжгийн зохиолын эхний бөлгүүдийг Равжаа хутагт орчуулсан нь маргаангүй юм. Учир нь дээрх хэсэгт Равжаа хутагтын найруулга гэж үзэж болохоор үг хэллэг, өгүүлэмж, найруулгын шинжүүд элбэг тохиолддог.

2. Харин дөрөвдүгээр бөлгөөс хойшхи хэсгийг боловсруулахдаа Дай гүүшийн орчуулгыг ашигласан гэж үзэж байна. Учир нь туужийн 5518 шад шүлгийг ихэвчлэн үг нэмэх, ойролцоо болон эсрэг утгатай үгээр орлуулах, тодосгогч тодосгуулагчийн байрыг солих зэргээр Дай гүүшийн орчуулсан 1046 шад шүлэг, 2 өгүүлбэр нь Равжаа хутагтын жүжгийн зохиолын эхтэй бүрэн тохирч байгаа юм. Тухайлбал Агваандампилын орчуулгын модон барын 157а талд байх нэгэн үгийг академич Ц.Дамдинсүрэнгийн хэвлүүлсэн эхэд “*doluy-a qonuy edür sōni-yin jirıuyan čay-tu*”²⁷, Равжаа хутагтын жүжгийн зохиолын VIII дэвтэрт ч мөн адил “*doluy-a qonuy edür sōni-yin jirıuyan čay-tu*” гэжээ. Мөн Өвөр монголд хэвлэгдсэн эхэд “*doluy-a qonuy boltala*”²⁸, Д.Н.Музаевагийн эхэд “*doluyan qonuy boltala*”²⁹ гэж буулгаж, галигласан байна. Харин

²⁵ Дамдинсүрэн.Ц. (1962). *Saran kökügen-ü namtar*. 130-131 х., Улаанбаатар.

²⁶ Одончимэд.Л, Цэдэвдорж.Г. (2009) Равжаа хутагтын тухай аман хууч, домог яриа. Улаанбаатар

²⁷ Дамдинсүрэн.Ц. (1962). *Saran kökügen-ü namtar*. 245 х., Улаанбаатар.

²⁸ Ян Баяр, Өлзийбүрэн.(1991) *Saran kökügen-ü tuyuji*. 476х., Хөх хот

²⁹ Музраева.Д.Н. (2004) Повесть о лунной кукушке. 152 х. Элист.

үүнийг төвд эхээс дүйлгэн харвал “*der yang zhag lnga ba'i bar du*”³⁰ буюу “таван” гэсэн тооны нэр байх бөгөөд модон барын бичлэг ч “*долоо*” гэж уншихад мадагтай тул энэ үгийг “*таван хоног болтол*” хэмээн уншив. Учир нь дээрх эхүүд Дай гүүшийн барын эхийг баримталж буулгасан учраас орчуулагчийн бус бар сийлэгчийн юм уу барлахад гарсан эндүүг дагасан байх гэж үзэж байна. Харин гавж С.Гантөмөр төвд эхийг барин монгол хэлнээ “*Тав хоногийн турш өдөр шөнө бүхэнд номын рашааны хур бууж...*”³¹ хэмээн орчуулжээ. Үүнээс үзвэл Равжаа хутагт эхэн үедээ “Саран хөхөө”-ний туужийн төвд эхийг орчуулан, дуулалт жүжиг болгон дэглэн найруулж байгаад явцын дунд Дай гүүшийн орчуулгыг өөрийнхөө жүжгийн зохиолд бүтээлчээр авч ашиглах санаа төрсөн байж болох юм.

3. 1737 онд Дагнү хувилгаан Лувсандамбийжанцаны зохиосон “*Саран хөхөөний намтар*” туужийг Дай гүүш Агваандампил Тэнгэрийн тэтгэсний 35 дугаар он буюу 1770 онд төвд хэлнээс утгын найрыг дагаж, уран сайхнаар орчуулсан юм. Говийн тавдугаар догшин ноён хутагт Данзанравжаа төвд эхийн зарим хэсгийг орчуулж, зарим хэсгийг Дай гүүшийн орчуулгыг баримталж, зарим хэсгийг төвд эхээр нь оруулахаас гадна жүжгийн зохиол болгон найруулан дэглэж монгол ахуй орчин, нийгэмд таацсан анхны дуулалт жүжгийн зохиолыг туурвижээ.

НОМ ЗҮЙ

1. Агваандампил (1770) *bodi sedkil tegüsügsen köke qoyulai-tu saran kökege neretü sibayun-u tujuji orčilang бүкүн-i jirüken ügei kemen medegcid-ün ёкин-ü ёimeg kemekü orusibai.* Бээжин бар.
2. (2002) *dung dkar tshig mjad chen mo.* 1001 х. Бээжин бар.
3. *rje stag phu bas brtsams.* (1737) *byang chub sems mda' ba'i bya mgrin sngon zla ba'i rtogs brjod ba 'khor ba mtha' dag snying po med bar mthong ba rnamс kyi rna rgyan zhes bya ba bzhuсs so* Хүрээ бар.
4. *su ma ti radna.* (1959) *töbed mongyul-un dokiyan-u bi'ig ner-e üge udq-a yurba-yi todurayulun qarangqui-yi arilyay'i jula orusibai.* Улаанбаатар.
5. (1992) Алтан хүрдэн. Улаанбаатар
6. Гантөмөр.С. (2010) Бодь сэтгэлт Саран хөхөөний намтар. Улаанбаатар.
7. Дамдинсүрэн.Ц. (1962) *Saran kökügen-ü namtar.* Улаанбаатар.
8. Равжаа Д. *Saran kökügen-ü namtar.* (гар бичмэл). Дорноговь.
9. Монголын уран зохиолын тойм. (1976) II. Улаанбаатар.
10. Музраева.Д.Н. (2004) Повесть о лунной кукушке. Элист.
11. Хүрэлбаатар.Л. (1996) Огторгуйн цагаан гарди. Улаанбаатар
12. Хүрэлбаатар.Л. (1996) Монгол орчуулгын товчоон. Улаанбаатар
13. Хүрэлбаатар.Л. (1985) Субашидаас уламжлалтай монгол хос ёсны сургаал., *Олон Улсын Монголч Эрдэмтдийн IV их хурал.* II. Улаанбаатар
14. Чоймаа.Ш нар (1999) Буддын шашин соёлын тайлбар толь. I. Улаанбаатар
15. Ю.Н.Рерих. (1980) Тибетско-русско-английский словарь с санскритскими паралелями. I-XII. Москва.
16. Ян Баяр Олзийбүрэн. (1991) *Saran kökügen-ü tujuji.* Шилийн гол.

³⁰ *rje stag phu bas brtsams.* (1737) *byang chub sems mda' ba'i bya mgrin sngon zla ba'i rtogs brjod ba 'khor ba mtha' dag snying po med bar mthong ba rnamс kyi rna rgyan zhes bya ba bzhuсs so* 125а х., Хүрээ бар.

³¹ Гантөмөр.С. (2010) Бодь сэтгэлт Саран хөхөөний намтар. 248х.Улаанбаатар.

SUMMARY

It is inarguable that first chapter of "*Saran Khukhuu*" was translated by Ravjaa. It has been proven by the phrases, statements, stylistic features consistent with Ravjaa's style. From the fourth chapter, Dai guush's translation is used to develop further chapters. While translating Saran Khukhuu from Tibetan source, Ravjaa took some ideas from Dai guush's translation.

In 1770, Dai gush Agvaandampil translated "*Saran Khukhuu*" from a Tibetan source. Subsequently, Danzanravjaa composed his first musical play translating some chapters himself and using Dai guush's translation.